

КЕЙС МОЕФІКАЦІЇ ДИКТАТОРІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Костянтин Райхерт

У книжці «Зміна статі! Біографії диктаторів світу» представлені біографії 70 диктаторів ХХ століття. Біографії диктаторів супроводжувалися справжніми світлинами диктаторів і зображеннями диктаторів у вигляді милих юних безневинних чудернацьких дівчат, намальованих у стилі *моє*, тобто *моєфікованих* диктаторів. *Моєфікація* – це практика переносу атрибутів *моє* на об'єкти, живі чи неживі, поняття, сутності, процеси, події тощо на підставі асоціацій, які ці об'єкти, поняття, сутності, процеси, події спричиняють у читачеві, з метою спричинити ейфорійну реакцію на них. *Моєфікація* диктаторів ХХ століття була спричинена освітніми цілями; вона повинна була пригорнути очі до історії феномену диктаторства в ХХ столітті. Незважаючи на те, що *моєфіковані* диктатори мають певну привабливість для читача, тут легітимізація диктаторства унеможливується контекстом (у книжці подається історичний матеріал щодо діяльності диктаторів ХХ століття), фоновим знанням (зображені в книжці *моє-дівчата* є *моєфікованими* диктаторами) та специфікою відношення японців до жінок, що домінують.

Ключові слова: *аніме, диктатор, манга, моє, Японія.*

2011 року в Японії вийшла книжка Дзюндзі Хотти з ілюстраціями Аюму Седзі – «Я, Гайдеггер і цундере» (яп. 僕とツンデレとハイデガー, Боку то Цундере то Хайдега) [Хотта 2011], у якій західноєвропейські філософи, такі, наприклад, як Рене Декарт або Іммануїл Кант, були зображені як школярки-японки, намальовані в стилі японських коміксів (манга) чи японської анімації (аніме), а саме: в стилі *моє*. Фактично образи західноєвропейських філософів були піддані так званій «*моєфікації*» [Райхерт 2017]. До цього слід додати, що книжка «Я, Гайдеггер і цундере» не була випадковою, унікальною подією. Наступного, 2012 року, вийшла книжка «Зміна статі! Біографія диктаторів світу» (яп. によたいか!! 世界の独裁者列伝, Нійотайкай! Секай но докусай-ся рецуден) [Нійотайкай! 2012], у якій диктатори на кшталт Йосипа Сталіна чи Адольфа Гітлера, були зображені як дівчата в стилі *аніме* та манги. **Саме цей випадок (кейс) є предметом мого дослідження.**

Книжка «Зміна статі! Біографія диктаторів світу» є науково-популярним виданням про диктаторів ХХ століття; до того ж, вона не є чимось унікальним для Японії. В сучасній освітній літературі можна зустріти як традиційні форми освітньої літератури, такі, як навчальні посібники чи словники, так нетрадиційні, такі, як ілюстровані посібники й енциклопедії (наприклад: «Космічний світ» Рут Мартін [Мартін 2018]) або комікси (наприклад: «Всесвітня історія» Ларрі Гоніка [Гонік 2017]). Японська освітня література в цьому плані не є винятком; тільки тут у нетрадиційній освітній літературі домінують стилі зображення, які прийшли з японських коміксів (манги). Для прикладу, класичні літературні твори на кшталт «Війни та миру» Льва Толстого [Толстой 2007] видаються як манга. Є також просто освітня манга – як приклад: «Цікава астрономія. Всесвіт. Манга» Кондзі Ісікави [Ісікава 2015].

Рішення використовувати манга-зображення виявилось дуже вдалим, тому що в середньому японський споживач манги прочитує 320 сторінок манги за 20 хвилин, тобто 16 сторінок за хвилину [Schodt 1997, 18]. Це пов'язано з тим, що «на відміну від американського коміксу, який читається повільно, щоб упиватися багато деталізованим малюнком і вбирати велику кількість друкованої інформації, японський комікс переглядається (*scanned*). В якомусь сенсі це вимагає більшого від читача, тому що він повинен активно вишукувати підказки на сторінці та інтерпретувати їх. Типовий юний японський читач ковзає на сторінці своїми очима, рухаючись уперед і назад, вбираючи інформацію, що міститься у малюнках і доповнена друкованим словом» [Schodt 1997, 23-25]. Специфіка читання манги дозволяє легше та швидше засвоювати матеріал – саме її використовують автори нетрадиційної освітньої літератури в Японії.

Сьогодні найпопулярнішим стилем зображення в японській нетрадиційній освітній літературі є так зване «*моє*». «*Моє*» (яп. 萌え, буквально: «очарування», «привабливість», «пристрасна закоханість») – це ейфорійна «реакція на вигаданих персонажів або їх репрезентації. “*Моє*” – це номіналізація японського дієслова “*моєру*” (“розцвітати”, “давати паростки”), що перегукується з дієсловом “палати”¹. В 1990-і роки це слово виникає в онлайн-дискусіях як спосіб виразити палку пристрасть до краси, що розцвітає, чи до милого дівочого персонажа» [Galbraith 2012, 343]. Як правило, в стилі *моє* зображуються дівчаткі-підлітки чи дівчатка з круглими (краплеподібними) рисами обличчя, великими очима та невиразними носами та ротами, щоб вип'ясти їхню дитячість і безпорадність, так би мовити зробити їх «каваї»² (яп. 可愛い), буквально: «чарівний», «милий», «гарненький», «славний», «маленький»; те, що англійською називають *cute*). Наприклад, є таке довідкове видання «*Моє! Моє! Військова уніформа*» (яп. 萌え萌え軍服事典, *Моє, моє, гунпуку дзітен*) [Моє, моє, гунпуку 2009]. У ньому дівчата намальовані в стилі *моє* та демонструють військову уніформу з Великої Британії, Німеччини, Росії, Франції, Японії та інших країн, розпочинаючи з Середньовіччя та закінчуючи нашими днями.

Проте «*моє-освітня література*» не обмежується лише дівчатами, які одягаються у певний одяг або повідомляють певну корисну інформацію; є такого роду довідкові видання, в яких у вигляді «*моє-дівчат*» зображені недушевлені об'єкти, наприклад, у вигляді таких дівчат зображуються статті з Конституції Японії [Моріта 2011]. Тут

¹ «*Моє*» (яп. もえ або 萌え) походить від «*моєру*» (яп. もえる), яке може відсилати до «*моєру*» (яп. 燃える), тобто «палати» чи «займатися», «запалюватися», чи до «*моєру*» (яп. 萌える), тобто «розцвітати», «давати паростки» чи – фігурально – «збуджуватися». Звідси «*моє*» – це або «запал», або «сходи» чи «брунькування», або «збудженість», «закоханість» чи «потяг».

² Каваї в сучасній японській естетиці є естетичним принципом на рівні з такими естетичними принципами як вабі, сабі, ікі, міябі, моно но аваре, сібуї та юген. Каваї як естетичний принцип передбачає надлення речей, живих або неживих, такими ознаками як чарівність, вразливість, сором'язливість і дитячість. Я припускаю, що в основі цього принципу, також як деяких інших принципів японської естетики, лежать анімістичні практики японців, передусім представлені в синтоїзмі.

вже йдеться про так звану «мoe-антропоморфізацію» (яп. 萌え擬人化, мое гідзінка), тобто таку форму антропоморфізації, коли якості мое переносяться на нелюдські об'єкти, поняття чи сутності (детальніше див.: [Гідзін-ка 2006]). З часом мое-антропоморфізація охопила також людських істот. Можливо, це сталося у 2010 році, коли видавництво, що відповідає за видання «Мое! Мое! Військова уніформа», випустила книжку з історії Третього Рейху, в якій усі персонажі (реальні історичні персонажі, головним чином націонал-соціалісти, зокрема сам Адольф Гітлер) були зображені як мое-дівчата; книжка називалася «Мое! Мое! Читанка про нацистів» (яп. 萌え萌えナチス読本, Мое, мое, Натісу докxон) [Мое, мое, Натісу 2010]. Слідом вийшли «Я, Гайдеггер і цундере» у 2011 році та «Зміна статі! Біографія диктаторів світу» у 2012 році. Тут уже мова йшла не просто про мое-антропоморфізацію, а про моефікацію взагалі.

Книжка «Зміна статі! Біографія диктаторів світу», ілюстрації до якої зробили такі художники манги, наприклад, як Нісієда, Мікі Нонохара, Юген, Іксі, Такесі Ногами та BANG-YOU-99, – це серйозна розповідь про диктаторів ХХ століття: тут запропоновані біографії диктаторів, які супроводжуються реальними фотографіями диктаторів і малюнками диктаторів у стилі мое. Всього в книжці запропоновані біографії 70 диктаторів [Нійотайкай! 2012].

Треба відзначити, що в книжці «Зміна статі! Біографія диктаторів світу» під «диктатором» розуміють політичного лідера, який, як правило, має абсолютну (необмежену) владу; при цьому, по-перше, цей лідер відрізняється від монарха тим, що до влади приходять, припустимо, в межах військової хунти, однопартійної системи чи громадянської демократії, а не наслідуючи титул, як монарх, і, по-друге, диктатор – це необов'язково хтось поганий лише тому, що він має авторитарну владу [Нійотайкай! 2012, 6].

Моефікація диктаторів ХХ століття здійснюється, вірогідно, так само, як взагалі будь-яка моефікація – на підставі асоціацій, які спричиняє той або той об'єкт у художника: зазвичай це спроба зробити моефікований об'єкт знайомим або намагання схопити якісь туманні риси об'єкта та передати їх у зображенні; в такому плані моефікація подібна до окарікатурення, за допомоги якої художник намагається досягти упізнаваності та прибільшення та зробити заяву [Richmond 2011, 2], тільки тут моефікація не має звичного сатиричного характеру, а скоріше є доброю іронією, шаржом, який лише зображує все у вигляді милої дівчинки.

Далі я звернуся до низки прикладів моефікації диктаторів ХХ століття. Я розпочну з «лівих» диктаторів (Малюнок 1). Перший такий диктатор – Володимир Ленін. Він зображений так само, як він зазвичай був представлений більшовицькою пропагандою: у білій сорочці, з краваткою, у класичному костюмі. Правою рукою Ленін характерним для себе чином тримає борт піджака, а лівою рукою тримає свою знамениту кепку. Щоб було точно зрозуміло, що це Ленін зображений як мое-дівчинка, попереду Леніна розміщений червоний прапор.

Інший диктатор – Йосип Сталін, який зображений як шатенка в білому кашкеті та білому маршальському кітелі з нагородами та в чорних кавказьких чоботах. Дівчина сидить, перекинувши одну ногу на іншу. В правій руці вона тримає люльку. Лівою рукою вона скеровує літаки, очевидно до бою. Тут робляться посилання до зображень Сталіна в маршальському кітелі, з люлькою, у кашкеті та чоботах. Те, що

Сталін скеровує жестом руки літаки до бою, є вказівкою на статус головнокомандуючого, а також на той факт, що Сталін бажав світової війни та, як її наслідок, світової революції, яка мала спричинити диктатуру пролетаріату та комунізму в усьому світі.

Ще одним представником соціалістичного табору є Мао Цзедун. Він зображений як шатенка з двома косичками (в Китаї прийнято за допомогою двох косичок позначати, що дівчина незамужня) у своєму знаменитому зеленому китайському френчі та гарбузоподібних штанах із бавовни перед натовпом китайців з червоними прапорами.

Автори книжки «Зміна статі! Біографія диктаторів світу» не обійшли стороною Корейську Народну Демократичну Республіку. Кім Ір Сен несподівано зображений як айдол, тобто як юна приваблива співачка в душі учасниць таких дівчачих поп-гуртів, як *AKB48* та *Morning Musume*. Такий образ Кім Ір Сена пов'язаний із тим, що його ім'я корейською мовою вимовляється як Кім Ільсон, що англійською мовою записується як *Kim Il-sung*, у якому остання частина *sung* суголосна дієприкметнику минулого часу *sung* «проспіваний» та пов'язана з дієсловом *sing* «співати» та іменником *song* «пісня». Завдяки такій асоціації Кім Ір Сен перетворюється на співачку.

Нарешті, в книжці є Фідель Кастро. Він зображений як біловолоса дівчинка-бейсболістка, мабуть, у зв'язку з тим, що Куба відома своєю сильною командою з бейсболу, який, до речі, є одним із найпопулярніших видів спорту в Японії разом із сумо та футболом.

Тепер я перейду до прикладів «правих» диктаторів ХХ століття (Малюнок 2). Першим йде Адольф Гітлер. В образі А. Гітлера обіграється той факт, що Гітлер був художником-невдахою, тому він зображений як темноволоса дівчина у фартуху, з пензликом і мольбертом, дівчина явно зайнята малюванням. Якби не було на дівчині пов'язки з зображенням хреста з гачками (серед простого народу відомого як «свастика») та якби вона не була зображена на тлі прапора Третього Рейху, то читав просто не мав би змоги впізнати в ній Гітлера.

Далі – зображення двох європейських диктаторів експліцитно мають сексуальний характер. Так, іспанець Франсіско Франко зображений як дівчина, яка жадає Адольфа Гітлера: вона сидить у дуже спокусливій позі на дивані та мріє про шаленого Гітлера. Поляк Юзеф Пілсудський зображений як безневинна, цнотлива дівчинка, яка очікує на анальне звалтування від Радянського Союзу та Третього Рейху (обидві країни представлені своїми державними прапорами). Про очікування свідчить поза дівчини: вона стоїть на двох стільцях (це – СРСР і Третій Рейх), притулившись до книжкових полиць та приготувавши своє гузно для проникнення. На обличчі читається переляк. Це – експліцитне відсилання до розподілу Польщі між Третім Рейхом і СРСР у 1939 році.

На протигагу сексуальному Франко зображений португалець Антоніу ді Салазар: він представлений в образі католицької монахині. Мабуть, тут художник виходив із думки, що Португалія, якою керував Салазар, вважається найбільш католицькою країною в Європі.

Наведені вище приклади демонструють, що моефікація дійсно ґрунтується на асоціаціях, а самі ці асоціації спричиняються у художника та читача

найрізноманітнішими способами: відомими зображеннями, відомими подіями, відомими фактами, мовою, стереотипами тощо. Фактично художник звертається до певного образу речі (в широкому значенні), розкладає («деконструює») його, щоб зобразити саму річ як мое-персонажа (яп. 萌えキャラ, моекьяра), наділивши її атрибутами мое (яп. 萌え属性, моедзюкусей), а саме: 1) бути милим, чарівним; 2) бути юним, молодим; 3) бути невинним; 4) бути чудернацьким [Snyder 2010], і зобразивши її у певному стилі. Художник наче моделює річ художніми засобами, які використовуються для створення об'єктів у стилі мое та які прийшли з манги. Ці засоби – це шаблони, напрацьовані десятиріччями творцями манги й аніме; вони складають «візуальну мову» манги й аніме, яка має власний словник (шаблони) та власну граматику (правила роботи з шаблонами).

Далі: вище були вказані певні атрибути мое; якщо ці атрибути мое переносяться на зображених диктаторів ХХ століття, то може скласти таке враження, що ці диктатори були милими, юними, безвинними та чудернацькими істотами, що, в принципі, може поставити під сумнів будь-яку моральну та політичну оцінку їхнім негативним рішенням і вчинків зокрема та диктаторство в цілому (принаймні з погляду тих, хто розділяє демократичні цінності). Звідси може встановитися суперечливе ставлення до моефікації диктаторів: з одного боку, моефікація потрібна для того, щоб привабити читачів до вивчення історії; з іншого боку, вона може зняти негативне ставлення до диктаторства з огляду на право, політику й етику. Ця проблема була розглянута мною в статті «Осмилення моефікованих диктаторів ХХ століття в політико-етичному ключі» [Райхерт 2019]: сама проблема розв'язується контекстом, у який розміщені зображення мое-диктаторів – правдива розповідь про вчинки диктаторів ХХ століття, зокрема про їхні злочини.

Проте самі зображення мое-диктаторів ХХ століття можуть вилучати з контексту – звідси: може видатися, що проблема суперечливого ставлення до моефікації диктаторів ХХ століття нікуди не зникає. Насправді це не так. В аніме та манзі жінка є покірною, що загалом віддзеркалює традиційну патріархальність японського суспільства. Моефікація речей – це створення образів покірності, передусім для чоловіків. Це – на перший погляд. Диктатори користуються лихою славою через необмеженість влади чи зловживання владою. Знання, що мое-дівчинка – це моефікований диктатор, задає певне прочитання образу: диктатор – це той, хто має владу, отже, домінує; в такому випадку моефікований диктатор – це теж той, хто має владу, отже, теж домінує; підкорення змінюється на домінування; в аніме та манзі жінка, яка домінує, розглядається як лиходій чи як та, що має ознаки лиходія [Brenner 2007, 99]. Таким чином, незважаючи на привабливість моефікованих диктаторів, фонове знання щодо того, що запропоновані мое-дівчата є диктаторами, робить їх лиходіями.

Висновки. 2012 року вийшла книжка «Зміна статі! Біографії диктаторів світу», в якій були представлені біографії 70 диктаторів ХХ століття. Біографії диктаторів супроводжувалися справжніми світлинами диктаторів і зображеннями диктаторів у вигляді милих юних безневинних чудернацьких дівчат, намальованих у стилі мое, тобто моефікованих диктаторів. Моефікація – це практика переносу атрибутів мое на об'єкти, живі чи неживі, поняття, сутності, процеси, події тощо на підставі асоціацій, які ці об'єкти, поняття, сутності, процеси, події спричиняють у читачеві, з

метою спричинити ейфорійну реакцію на них. Моефікація диктаторів ХХ століття була спричинена освітніми цілями; вона повинна була пригорнути очі до історії феномену диктаторства в ХХ столітті.

Між тим сама моефікація, зображуючи диктаторів як милих юних безневинних чудернацьких і загалом вигаданих дівчат у стилі мое, може призвести, на перший погляд, до негативних наслідків в сферах права, політики й етики, а саме – елімінувати будь-який негативний стосунок до диктаторства, трохи відкривши двері до легітимізації диктаторства. Такого роду легітимізація диктаторства унеможливиться контекстом (у книжці «Зміна статі! Біографії диктаторів світу» подається історичний матеріал щодо діяльності диктаторів ХХ століття), фоновим знанням (зображені в книжці мое-дівчата є моефікованими диктаторами) та специфікою відношення японців до жінок, що домінують.

Список літератури

- Гідзін-ка тьян хакусіо [Звіт щодо антропоморфізації тьян]. 2006. Токіо: Асупекто. (яп.).
- Гонік Ларрі. 2017. *Всесвітня історія. Т. 1. Від Великого вибуху до походів Александра Македонського*. Київ: Рідна мова.
- Исикава Кондзи. 2015. *Занимательная астрономия. Вселенная. Манга*. Москва: ДМК Пресс, 2015.
- Мартін Рут. 2018. *Космічний світ*. Київ: #книголав.
- Мое, мое, гунтуку дзітен [Мое! Мое! Військова уніформа]. 2009. Токіо: Ігурупабурісінгу. (яп.).
- Мое, мое, Намісу докухон [Мое! Мое! Читанка про нацистів]. 2010. Токіо: Ігурупабурісінгу. (яп.).
- Моріта Юкі. 2011. *Constitution Girls. Ніхонкокукенно: моете обоеру кенпо-гаку но кіхон* [Конституційні дівчата. Конституція Японії: основи вивчення конституції в стилі мое]. Токіо: Peace and Happiness through Prosperity. (яп.).
- Нійотайкай! Секай но докусай-ся рецуден [Зміна статі! Біографія диктаторів світу]. 2012. Токіо: Ікарус. (яп.).
- Райхерт Константин Вильгельмович. 2017. «Анализ случая моефикации западноевропейских философов». В *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії*. Львів, № 11, 99–104.
- Райхерт Константин Вильгельмович. 2019. «Осмысление моефицированных диктаторов ХХ века в политико-этическом ключе». В *Доґа (Докса): збірник наукових праць з філософії та філології*. Вип.1 (31). Сміх та сміхова культура. Одеса: Акваторія, 106–119. DOI: [https://doi.org/10.18524/2410-2601.2019.1\(31\).186364](https://doi.org/10.18524/2410-2601.2019.1(31).186364).
- Толстой Лев. 2007. *Сенсотохейва* [Війна та мир]. Токіо: Ісуто пуресу. (яп.).
- Хотта Дзюндзі. 2011. Боку то цундере то Хайдега [Я, Гайдегер і цундере]. Токіо: Коданся. (яп.).
- Brenner Robin E. 2007. *Understanding Manga and Anime*. Exeter: Libraries Unlimited.
- Galbraith Patrick W. 2012. “Мое: Exploring Virtual Potential in Post-Millennial Japan”. In *Researching Twenty-First Century Japan: New Directions and Approaches for the Electronic Age*. Lanham, Md.: Lexington Books, 343–365.
- Richmond Tom. 2011. *The Mad Art of Caricature!: A Serious Guide to Drawing Funny Faces*. Los Angeles: Deadline Demon Publishing.
- Schodt Frederick L. 1997. *Manga! Manga! The World of Japanese Comics*. Tokyo; New York; London: Kodansha International.
- Snyder Jon. 2010. *The Four Laws of Moe*. <http://www.japanator.com/the-four-laws-of-moe-14072.phtml>.

Konstantin Raikhert

THE CASE OF THE MOE-FICATION OF THE DICTATORS OF THE 20TH CENTURY

The study examines the case of the moefied dictators of the 20th century represented in book “The change of the sex! The biographies of the dictators of the world”. In the book there are the biographies of 70 dictators, among which Adolf Hitler and Joseph Stalin are. The biographies are supported by the authentic photographic pictures of the dictators and events related to the dictators, and the images of the dictators pictured as cute young innocent quirky girls in the Moe-style, i.e. moefied dictators. Moe-fication is a practice of the projecting Moe-attributes onto objects, alive or non-alive, concepts, entities, processes, events etc. on the bases of associations which are caused by the objects, alive or non-alive, concepts, entities, processes, events etc. in a reader in order to cause an euphoric reaction to her / him. The moe-fication of the dictators of the 20th century was caused by the educational goals; it had to call attention to the history of the dictatorship phenomenon in the 20th century. However, at first sight, the moe-fication of the dictators can cause the negative consequences in terms of ethics, law and politics, namely eliminating, any negative attitude to dictatorship and legitimizing dictatorship. That legitimization of dictatorship is impossible because of the context (in the book “The change of the sex! The biographies of the dictators of the world” there are the historical material about the activities of the dictators of the 20th century), background knowledge (the images of the Moe-girls in the book are dictators anyway) and specific nature of the Japanese attitudes to the dominant women.

Key words: anime, dictator, Japan, manga, Moe.

References

- Gijinka tan Hakusho [Anthropomorphism-tan Files]. 2006. Tokyo: Aspect (jap).
 Gonick Larry. 2017. *The Cartoon History of the Universe - From the Big Bang to Alexander the Great*. Kyiv: Ridna mova (ukr.).
 Ishikawa Kenji. 2015. *The Manga Guide to the Universe*. Moscow: DMK Press (rus.).
 Martin Ruth. 2018. *Little Explorers: Outer Space*. Kyiv: #книголав (ukr.).
 Mot, moe, Gunpuku jiten [Moe! Moe! Military Uniform]. 2009. Tokyo: Eagle-publishing (jap).
 Moe, moe, Nachisu dokuhon [Moe! Moe! The Nazi reading book]. 2010. Tokyo: Eagle-publishing (jap).
 Morita Yuki. 2011. *Constitution Girls. Nihonkokukenpo: moete oboeru kentogaku no kihon* [Constitution Girls. The basis for learning the Constitution in the Moe-style]. Tokyo: Peace and Happiness through Prosperity (jap.).
 Nyotai ka!! Sekai no Dokusaisha Retsuden [The change of the sex! The biographies of the dictators of the world]. 2012. Tokyo: Icarus (jap).
 Rayhert Konstantin Wilhelmovich. 2017. “Analiz sluchaya moefikatsii zapadnoevropeyskih filosofov [The analysis of the case of the moe-fication of the Western European philosophers]”. In *Visnyk Lvivskoho universytetu. Filozofsko-politologichni studii*. Lviv: Ivan Franko national university of Lviv, #11, 99–104 (rus).
 Rayhert Konstantin Wilhelmovich. 2019. “Osmyslenie moeficirovannykh diktatorov 20 veka v politiko-jeticheskom ključe [The comprehension of the moefied dictators of the 20th century in a political and ethical manner]”. In *Doža (Doxa). #1: Laughter and the culture of laughter*. Odesa: Alvatoria, 106–119 (rus).
 Tolstoy Lev. 2007. *Shensotoheiwa* [War and Peace]. Tokyo: Isuto puresu (jap.).
 Hotta, Junji. 2011. *Boku to Tsundere to Haidega* [Tsundere, Heidegger, and Me]. Tokyo: Kodansha (jap).
 Brenner Robin E. 2007. *Understanding Manga and Anime*. Exeter: Libraries Unlimited.
 Galbraith Patrick W. 2012. “Moe: Exploring Virtual Potential in Post-Millennial Japan”. In *Researching Twenty-First Century Japan: New Directions and Approaches for the Electronic Age*. Lanham, Md.: Lexington Books, 343–365.
 Richmond Tom. 2011. *The Mad Art of Caricature!: A Serious Guide to Drawing Funny Faces*.

Los Angeles: Deadline Demon Publishing.

Schodt Frederick L. 1997. *Manga! Manga! The World of Japanese Comics*. Tokyo; New York; London: Kodansha International.

Snyder Jon. 2010. *The Four Laws of Moe*. <http://www.japanator.com/the-four-laws-of-moe-14072.phtml>.

Малюнок 1. «Ліві» диктатори XX століття. ©Icarus, 2012 [Нійотайкай! 2012]

Зверху вниз зліва направо: Володимир Ленін, Йосип Сталін, Мао Цзедун, Кім Ір Сен, Фідель Кастро

Малюнок 2. «Праві» диктатори ХХ століття. ©Icagus, 2012 [Нійотайкай!
2012]

Зверху вниз зліва направо: Адольф Гітлер, Франсіско Франко, Юзеф
Пілсудський, Антоніу ді Салазар.

Стаття надійшла до редакції 05.12.2020